

В.М. Степанчук

ДИНАМІКА ЗАСЕЛЕННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В НИЖНЬОМУ, СЕРЕДНЬОМУ І НА ПОЧАТКУ ВЕРХНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ

Сучасний стан проблеми заселення території Східної Європи дає змогу порушити низку питань щодо початкового освоєння цієї території, а також динаміки та особливостей її заселення.

Проблема заселення території Східної Європи лишається актуальною протягом багатьох десятиліть. Нові дані та відкриття часто суттєво коригують усталені уявлення або ж розкривають нові аспекти у розв'язанні низки питань, пов'язаних із цією проблемою. Певною мірою ключовими для розуміння процесів, що відбувалися в регіоні на ранніх етапах історії, є джерела, які походять із пам'яток, розташованих на території України. Вони дають змогу звернутися до таких аспектів, як час і початкове освоєння території, динаміка й особливості заселення у пізніший час — у нижньому, середньому і на початку верхнього палеоліту.

Матеріалів для реконструкції шляхів початкового освоєння давньою людиною території сучасної України небагато, тому особливого значення набуває просторова локалізація найдавніших пам'яток України і суміжних територій, а також дані палеогеографії.

Для з'ясування закономірностей географічного розподілу залучають як стратиграфічно і хронологічно обґрунтовані пам'ятки, так і ті, належність яких до верхнього палеоліту менш доведена (техніко-типологічний вигляд інвентарю, приуроченість до давніх річкових або морських терас тощо). Так, нижньопалеолітичні пам'ятки відомі на Закарпатті, у середніх течіях Дністра та Дніпра, а також у Криму (рис. 1). Очевидною є приуроченість найдавніших палеолітичних пам'яток України до її південних територій і Карпатських гір. При цьому найдавніші місцезнаходження пов'язані з гірськими регіонами: Карпатським (культурно-хронологічний комплекс VIII Королеве на Закарпатті) і Кримським (Ечки-Даг, Гаспра тощо). Зауважимо, що у другому випадку давність знахідок визначається за морфологічним і технічним виглядом виробів, а також приуроченістю до високих морських терас. Пізніші пам'ятки зафіксовано крім Закарпаття

(Королеве, культурно-хронологічні комплекси VII—V) у долинах Дністра (Меджибіж, Непорогове VI, Лука Врублевецька) і Дніпра (Кодак).

До України територіально тяжіють ранні пам'ятки Молдови: Дубосари (міндель, VII надпойменна тераса Дністра) і Погребя (міндель-рис—рис, VI тераса Дністра) (Анисюткин 1994). Нижньопалеолітичні місцезнаходження Герасимовка, Хрящі і Михайлівське (Праслов 1984; 2001), що знаходяться поблизу східного кордону України, датуються різними етапами середнього плейстоцену (міндель, міндель-рис). На особливу увагу заслуговують нижньопалеолітичні місцезнаходження Прикубання: Богатирі (дунай/дунай-гюнц), Цимбал (гюнц-міндель?), Игнатенків Куток (міндель?), Фортепьянка (міндель-рис—рис?) (Любин 1984; 1998а; Щелинский, Кулаков 2005). До гюнц-мінделю, міндель-рису і, ймовірно, рису належать стратифіковані матеріали з печери Трикутна на Північному Кавказі (Любин 1998).

У вивченні питання початкового проникнення і заселення давньою людиною території сучасної України і Східної Європи в цілому надзвичайно важливими є палеогеографічні дані. Установлено, що між Босфором і Дарданеллами періодично існувала сухопутна перемичка. Зв'язок між Чорним і Середземним морями був відсутній до початку середнього плейстоцену, а потім періодично відновлювався протягом середнього і верхнього плейстоцену, а також нижнього голоцену. Каспійський і Азово-Чорноморський басейни практично протягом усього плейстоцену були з'єднані по Маничській западині. Проте є дані щодо регресій цього басейну наприкінці нижнього і в середньому плейстоцені, за якими Маничської протоки в рисі II (московське зледеніння, OIS 6) не існувало. У періоди регресій зона мілководного шельфу в Чорному морі час від часу виходила з-під води, через що Кримський півострів у плейстоцені періодично перетворювався то на острів, то на південний край материка.

Палеогеографічні дані цілком узгоджуються з локалізацією нижньопалеолітичних знахідок

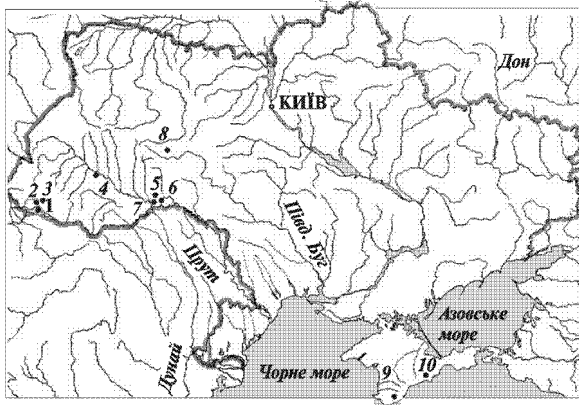

Рис. 1. Нижньопалеолітичні пам'ятки України. Найважливіші стоянки і місцезнаходження (за даними: Борисковський 1953; Гладилін, Ситливий 1990; Zuk 1995; Клюкин и др. 1990; Пясецкий 2001; Ридуш, Степанчук 2003; Рековец 2001; Черныш 1965): 1 — Королеве; 2 — Малий Раковець; 3 — Рокосове; 4 — Буківна IV; 5 — Лука Врублевецька; 6 — Бабин I; 7 — Непоротове VI; 8 — Меджибіж; 9 — Гаспра; 10 — Ечки-Даг

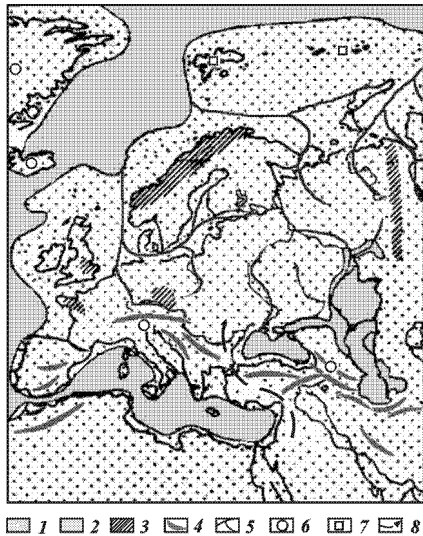

Рис. 2. Палеогеографічна схема кінця пліоцену (за Г.І. Лазуковим 1981, з доповненнями): 1 — суша; 2 — море; 3 — основні масиви давніх гірських споруд, піднятих в епоху альпійської складчастості; 4 — альпійські гірські споруди; 5 — основні річкові артерії; 6 — встановлені осередки зледеніння; 7 — імовірні осередки зледеніння; 8 — імовірний шлях проникнення носіїв галькових індустрій

на території східноєвропейської рівнини. Розташування найдавніших географічно близьких місцезнаходжень (Королеве на сході Центральної Європи, Дманісі на Закавказзі, Шандалья на Балканах) опосередковано засвідчує перше проникнення носіїв найдавніших індустрій на територію Східноєвропейської рівнини і в Крим близько 1 млн років тому з півдня і південного заходу через територію Південно-Східної Європи, а з північного заходу — з Центральної Європи. Проблематичним є північно-східний напрямок: через чорноморсько-каспійське озеро із закавказького центру розселення гомінід. Залишається відкри-

тим питання про вік галькових індустрій, виявлених на високих морських терасах Криму, знахідки з яких типологічно не суперечать передбачуваному нижньоплейстоценовому віку. Якщо це дійсно так, то початкове освоєння Криму також могло відбуватися через Балкани, з Малої Азії і Закавказзя, через сухопутний міст, який тоді існував між цими територіями (рис. 2).

У результаті передвоєнних знахідок у Кахетії Кавказ розглядали як вірогідну околицю «зони олюднення мавп», хоча це твердження викликало і критику. У будь-якому разі, теза про «вельми раннє проникнення палеолітичної людини на Кавказ і в інші південні райони СРСР» (Формозов 1977; Праслов 1984) отримала надійні аргументи: знахідки із Дманісі (Lordkipanidze et al. 2000; Vekua et al. 2002). На думку фахівців (П.І. Борисковський, В.М. Гладилін, М.Д. Праслов та ін.), первинне розселення найдавніших людей на території Східноєвропейської рівнини почалося з півдня і південного заходу (Любин 1953; Бібіков 1959; Формозов 1959). В.М. Гладилін аргументує заселення Східної Європи з того самого південного центру, але опосередковано, через територію Центральної Європи. Припускають, що лінії зв'язків: Центральна Європа—Східноєвропейська рівнина—Передня Азія—Кавказ намітилися дуже рано і до мустьєрського часу були вже традиційними (Формозов 1959; 1972; 1977).

Свідчення щодо перебування на території сучасної України давніх гомінід дуже уривчасті як у просторі, так і в часі. Це може бути зумовлено тафономічними причинами, але, ймовірно, є відображенням і циклічного хвилеподібного процесу освоєння території, а також рухливого способу життя та нечисленності давнього населення. Немає жодних підстав для твердження, що територія України, починаючи з того часу, була вже стабільно освоєна і заселена. Тут може йтися лише про початкове освоєння колективами *Homo erectus* південних регіонів Східної Європи.

Інша картина вимальовується щодо східної околиці Центральної Європи, яку, принаймні в північній частині Карпат, давня людина періодично освоювала протягом тривалого часу.

Проблема заселення території України має кілька аспектів.

Передусім потрібно окремо розглядати питання про час початкового проникнення на територію України перших людей, які виготовляли кам'яні знаряддя, і питання про час, з якого населення (хоч би яким нечисленним воно було) мешкає тут постійно. Перше проникнення фіксується найдавнішими (гюнц, OIS-20/23) горизонтами знахідок у Королево I і, не виключено, гальковими індустріями Криму (Гаспра, Ечки-Даг), які в техніко-типологічному аспекті є архаїчними і, можливо, значно давнішими. Галькові індустрії не мають

явного продовження в інших, техніко-типологічно більш розвинених палеолітичних індустріях Криму. Не подібні вони й до менш архаїчних матеріалів Королевого. Отже, можна висловити припущення, що перше проникнення виробників кам'яного знаряддя на територію України могло бути наприкінці еоплейстоцену — на початку нижнього плейстоцену через сухопутний міст, що з'єднував середземноморський і чорноморський басейни (рис. 2). Наступне проникнення, часова позиція якого хроностратиграфічно більш обґрунтована, відбулося на початку нижнього плейстоцену. Географічне положення Королевого в середніх широтах на східній окраїні Центральної Європи начебто вказує на європейські джерела цього пересування. Дослідники пам'ятки зазначають, що найдавніший комплекс стоянки подібний до молодшого горизонту, що його перебиває, і датується гюнц-мінделем (OIS-17/19). Можливо, тут дійсно може йтися про спадкоємність, але потрібно мати на увазі, що хронологічний розрив між цими горизонтами (VIII і VII культурно-хронологічні комплекси) може сягати 100—150 тис. років.

Хронологічний розподіл молодших пам'яток раннього палеоліту так само має великі хіауси (рис. 3—7)*. Певною мірою це можна пояснювати недостатнім обсягом даних. Разом з тим незначна кількість найдавніших пам'яток засвідчує, що як у нижньому, так і в першій половині середнього плейстоцену, включаючи міндель-рис, територія України, як і раніше, була заселена не постійно і невеликими групами населення. Таким чином, немає достатніх підстав для твердження про спадкоємність населення, а отже, й матеріальної культури і традицій. Зауважимо, що з нагромадженням нових джерел ситуація, можливо, буде оцінена інакше, адже на сьогодні повністю відсутні свідчення щодо заселеності території України протягом значних проміжків часу в 80—150 тис. років між OIS-17 і OIS-13, OIS-13 і OIS-11 і т. д. Оскільки географія поширення пам'яток тяжіє до Карпат і долини середнього Дністра, можна припустити, що цю частину України спорадично заселяли невеликі групи давнього населення. Освоєність ареалу Середнього Подністров'я у цей проміжок часу підтверджують і дані стосовно суміжних територій Молдови. За відсутності аналогічних за віком пам'яток в інших регіонах України, швидше за все, вихідними пунктами пересу-

* Карти (рис. 3—9) укладені за даними: Аникович 1992; 2003; 2004; Анисюткин 2001; Береговая 1984; Гладилін 1985; Гладилін, Ситливый 1990; Колесник 2003; Колосов и др. 1993; Красковский 1978; Кулаковская 1989; Кухарчук 2002; Сапожников 1994; Синицын 2002; Ситник 2000; Смирнов 1973; Степанчук та ін. 2004; Чабай 2004; Чабай и др. 1998; Черныш 1973; 1977; 1982 та ін.

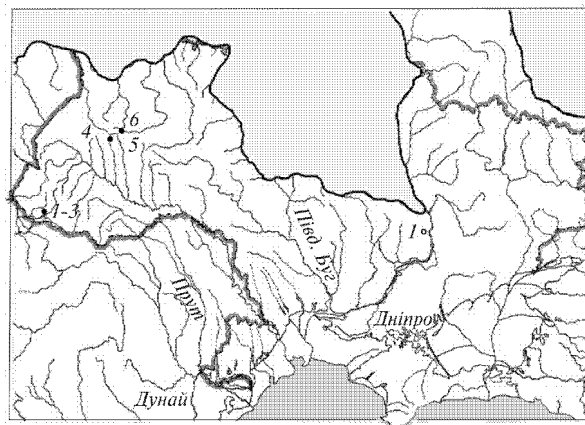

Рис. 3. Стоянки і місцезнаходження часу дніпровсько-зледеніння (OIS-8/6): 1—3 — Королеве I, культурно-хронологічні комплекси V, V-a, V-би; 4, 5 — Великий Глибочок I, шари III і III-Б; 6 — Буглів V, шар I; 7 — Круглик; позиція: а — порівняно достовірно встановлена, б — найімовірніша

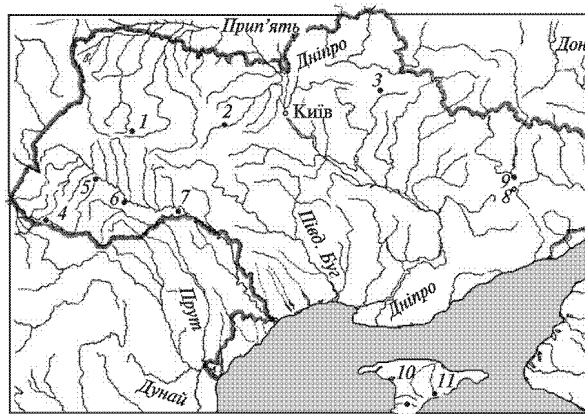
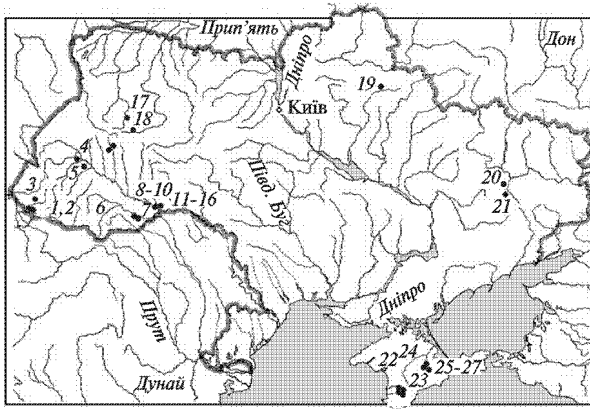

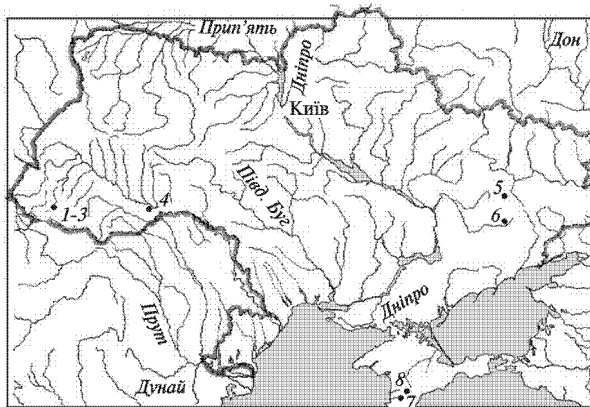
Рис. 4. Стоянки і місцезнаходження часу останнього міжльодовик'я (OIS-5e): 1 — Буглів V, шар II; 2 — Житомирська, ашельський комплекс; 3 — Муховець; 4 — Королеве I, культурно-хронологічний комплекс IV-a; 5 — Єзупіль, шар III; 6 — Кетроси, алювій; 7 — Кормань IV, алювій; 8 — Блокузьминівка; 9 — Корнесв Яр; 10 — Кабазі II, шар/горизонт V/3-VI/17; 11 — Новий Світ; позиція: а — порівняно достовірно встановлена, б — найімовірніша

вань населення того часу були території Центральної і Південної Європи та Балкан. Найвність близьких за віком місцезнаходжень поблизу південно-східних кордонів сучасної України (на Кавказі й уздовж західної лінії азово-чорноморського узбережжя, в гирлі Сіверського Дінця) вказує ще на один ареал, освоєний у середньому палеоліті. На думку В.П. Любіна, на Кавказ людина проникла з Передньої Азії (Любин 1998а), однак її просування далі на захід, на територію нашої країни, було неодноразово протягом тривалого часу лімітовано широкою протокою, що виникала в районі Кумо-Маничського вигину, перериваючи зв'язок

• 1 • 2

Рис. 5. Стоянки і місцезнаходження часу першої половини останнього зледеніння (OIS-5d-a): 1 — Королеве I, культурно-хронологічний комплекс IV; 2 — Королеве I, культурно-хронологічний комплекс III; 3 — Малий Раковець IV; 4 — Колодіїв; 5 — Єзупіль, шар II; 6 — Кетроси, основний шар; 7 — Осипка; 8–10 — Молодова V, шари 11, 12, 12а; 11–14 — Молодова I, шари IV, III, II, I; 15 — Ігровиця I, шар II; 16 — Пронятин; 17 — Ванжулів I, шар II; 18 — Буглів, шар II; 19 — Муховець; 20 — Білокузьминівка; 21 — Курдюмівка; 22 — Старосілля, шар 4; 23 — Кабази II, шар/горизонт III/2, III/2А—III/17; 24 — стоянка ім. Г.А. Бонч-Осмоловського, шар 2, 1; 25–27 — Заскельна V, шари VII—V; позиція: а — порівняно достовірно встановлена, б — найімовірніша

• 1 • 2

Рис. 6. Стоянки і місцезнаходження раннього плієнціалу (OIS-4): 1–3 — Королеве I, культурно-хронологічні комплекси II-б, II-а, II; 4 — Стінка, нижній шар; 5 — Курдюмівка; 6 — Антонівка II; 7 — Старосілля, шар 3; 8 — Кабази II, шар/горизонт III/1А–III/3; позиція: а — порівняно достовірно встановлена, б — найімовірніша

Кавказу зі Східноєвропейською рівниною. Принаймні нині немає свідчень на користь проникнення найдавніших людей (архантропів) на територію України з кавказького центру.

Відкритим залишається питання про спадкоємність між нижньопалеолітичним і середньопалеолітичним населенням України. На цей час немає жодних антропологічних підстав припускати чи відкидати можливість прямої спадкоєм-

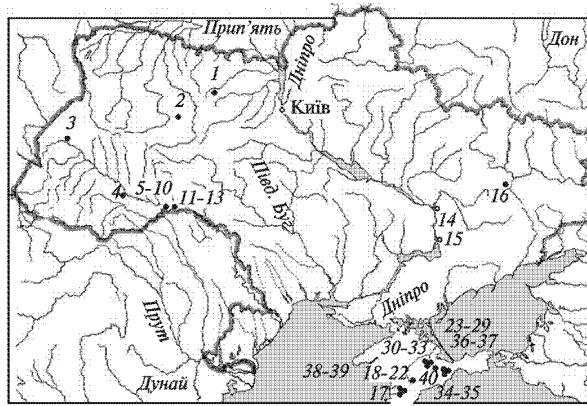
ності між архантропами і палеоантропами, які населяли територію України. Зауважимо, що практично всі антропологи визнають часткове співіснування у часі палеоантропів і архантропів, яке могло сягати десятків тисяч років. При цьому дуже важливо, що індустрії, які супроводжували архантропів і ранніх палеоантропів, не мали істотних відмінностей. Отже, сучасні антропологічні й археологічні джерела не дають змоги однозначно співвідносити архантропів з нижньопалеолітичними індустріями, а палеоантропів — із середньопалеолітичними, адже відповідність тут виявляється лише у формі переважної тенденції, а не жорсткого правила. Така сама ситуація стосується і пізнішого населення — палеоантропів і неоантропів.

Картина заселеності території України кардинально змінюється в ріді, особливо у другій його половині. Пам'ятки, достовірно або з великою часткою ймовірності датовані OIS-7/6, зафіксовано на Закарпатті, Подністров'ї, Подніпров'ї і в Криму (рис. 3). Можна стверджувати, що з того часу і до кінця середнього палеоліту територія України постійно освоювалася. Це не означає, що аж до сучасності всі ці регіони були заселені людиною безперервно. Території освоювали, покидали, потім заселяли знову. Певне уявлення про динаміку освоєності території України на різних палеокліматичних етапах, що розрізняються для останніх 150—200 тис. років, дає картографування основних пам'яток і місцезнаходжень (рис. 3—7). Динаміка цих процесів тісно пов'язана зі змінами палеогеографічної ситуації: наступами і відступами льодовика, посушенням і зволоженням клімату, зміною конфігурації прибережних районів у результаті морських трансгресій і регресій. Ще раз зазначимо: про постійну освоєність території України у нижньому і більшій частині середнього палеоліту говорити не можна, адже тут реконструюється швидше картина численних припливів і відпливів населення.

Крім того, твердження про постійну освоєність території давньою людиною не означає постійності самого населення і його генетичної спорідненості. Демографічна динаміка давнього населення недостатньо вивчена, але немає підстав відкидати припущення щодо впливу демографічних чинників на заселеність території. Тут мається на увазі не стільки нечисленність давнього населення, скільки високий (унаслідок цієї нечисленності) ступінь залежності динаміки заселеності окремих територій від випадкових чинників, що призводили до вимирання окремих груп населення. У вітчизняній літературі практично відсутні праці, присвячені дослідженню загальних закономірностей демографічного процесу в нижньому і середньому палеоліті. Чи не єдиним винятком є робота В.Л. Носевича (Носевич 1991), який застосував для рекон-

струкції популяційної динаміки архантропів і палеоантропів математичні моделі. Зокрема, дослідник зазначає, що час, необхідний для заселення початковою популяцією всієї ойкумени, виявився мізерно малим (близько 15—20 тисячоліть) порівняно із загальною тривалістю періоду, тобто в археологічному розумінні заселення було практично миттєвим. Результати моделювання з урахуванням ефектів повторних міграцій і вимирань окремих популяцій засвідчують, що за 3—4 тис. років вмирає понад 95 % початкових спільнот, а ті, що залишаються, чисельно збільшуються в десятки і сотні разів. Збільшення популяції спричинює значне сповільнення темпів вимирання і знижує ймовірність повного зникнення. Просторове розміщення популяцій, що вижили у змодельованому просторі, доволі швидко упорядковується шляхом утворення ареалів із переважанням представників однієї генеалогічної лінії. В.Л. Носевичу належить ще низка цікавих спостережень, зокрема щодо швидкості поширення більш прогресивної популяції в ойкумені, вже зайнятій іншим населенням. Під час такого моделювання з'ясувалося, що заселення ойкумени потребує близько 150—200 тис. років. Запропонована модель реконструкції популяційних процесів давніх часів, звичайно, є ідеальною і спрощеною порівняно з реальною дійсністю. Так, модель передбачає сталу заселеність ареалів, що практично не узгоджується з більш уривчастими археологічними даними. Разом з тим на особливу увагу заслуговують математично підтверджені високі темпи початкового освоєння великих територій і значно нижчі темпи у разі наявності аборигенного населення; генетична спорідненість популяцій, що займають значні ареали; тривале співіснування в межах ареалів популяцій різних генетичних ліній та інші закономірності. В.Л. Носевич пов'язує наявність великих ареалів, що встановлюється археологічними методами техніко-типологічно близьких індустрій, з їх тривалим існуванням у часі.

Загалом для території України нижнього і середнього палеоліту вимальовується мозаїчна картина короткочасних заселень, запустінь і повторних заселень окремих ареалів, причому населенням не обов'язково генетично спорідненим. Проте можна стверджувати про стабільну освоєність деяких регіонів протягом десятків тисяч років. Тут прикладом насамперед може бути Крим, де середньопалеолітичні пам'ятки, що мають чітку хроностратиграфічну позицію, зафіксовано з рис-вюрму до кінця вюрму II (рис. 4—7). При цьому з огляду на острівне положення Криму в останньому інтергляціалі й, імовірно, на початкових етапах вюрму I, можна припускати його безперервну заселеність щонайменше з часу, що передував карангатській трансгресії. Можливо, це пояснюється крайнім

• 1 • 2

Рис. 7. Стоянки і місцезнаходження часу інтерпленіаціялу (OIS-3): 1 — Точильниця; 2 — Жорнів; 3 — Прийма I; 4 — Стінка, верхній шар; 5—10 — Молодова V, шари 11, 11а, 10в, 10а, 10б; 11—13 — Кормань IV, шари 12, 11, 10; 14 — Орел; 15 — Балки; 16 — Білокузьминівка; 17 — Старосілля, шари 1, 2; 18—22 — Кабазі II, шар/горизонт IIА/3—IIА/4В, IIА/2, IIА/2-3, IIА/1—II/8С, II/1А—II/7Е, А3А—А4; III/1А—III/3; 23 — Кабазі V, шар/горизонт II/3—II/4А; 24 — Кіік-Коба, шар IV; 25—29 — Заскельна V, шари IV, III, II, Iа, I; 30—33 — Заскельна VI (Колосовська), шари IV, III, IIIа, II; 34, 35 — Альошин Грот, шари I, II; 36, 37 — Пролом II, шари III, II; 38, 39 — Пролом I, шари II, I; 40 — Буран-Кая III, шар В; позиція: а — порівняно достовірно встановлена, б — найімовірніша

південним положенням регіону, що зумовлювало порівняну комфортність кліматичних умов, а отже, привабливість для заселення. З наявних джерел впливає, що заселення інших регіонів України стає безперервним і стабільним дещо пізніше: приблизно з амерсфурту—брьюрпу в Середньому Подністров'ї і Донбасі (рис. 5—7). Утім, дійсно, масштабне освоєння і постійне заселення території сучасної України відбувалося лише після максимуму останнього зледеніння.

Для часового проміжку приблизно після 180—200 тис. років тому, мабуть, уже можна порушувати питання щодо спадкоємності населення і культурних традицій. Заселеність багатьох областей України наприкінці рису теоретично допускає можливість автохтонного розвитку мустьєрського населення. Втім встановлення достовірних зв'язків між індустріями, що передували останньому міжльодовиков'ю, і більш пізніми залишається справою майбутнього, хоча матеріали щодо цього питання нагромаджуються вже тепер (Ситник 2000). Єдиним ключем до реконструкції вірогідної генетичної спорідненості давнього населення є подібність технології і типології кам'яного інвентарю. Тому закономірними є припущення щодо центральноєвропейського походження індустрій із двобічними формами знарядь (індустрії мікоксського технокомплексу) або південно-західного, Балканського, походження левалуа-мустьєрських індустрій (Гладилин 1985).

З приводу шляхів заселення території Східної Європи в цілому й України зокрема існує велика кількість думок. Так, В.М. Гладилін обстоює гіпотезу західного (з території Центральної Європи) напрямку розселення давніх колективів (Гладилин 1976; 1985; 1997), а С.М. Бібіков, не заперечуючи такого розселення в мустьє, більше наполягає на східному його напрямку — з території Кавказу (Бибиков 1959; 1961; 1989). О.О. Формозов (Формозов 1959; 1972; 1977) припускає два напрямки заселення Східної Європи: з південного сходу, із Кавказу, і із заходу, з Центральної Європи. Інші гіпотези щодо міграцій в мустьє припускають рух з Кавказу в напрямку Дністра (Бибиков 1989) і з Добруджі в Крим (Колосов 1972). Безумовно, справедливим є твердження, що освоєння території України продовжувалося і в мустьєрський час (Гладилин 1997). Цей процес не можна зводити до одноразового переміщення колективів на територію України або за її межі, а потім багатовікового розвитку в якомусь чітко окресленому ареалі. У середньому палеоліті заселення теж мало множинний хвилеподібний характер. Зауважимо, що вектори переміщень не були односпрямованими: тільки в регіон, що розглядається. Немає сумнівів, що населення переміщувалося і з регіону на суміжні території.

І все ж на цей час питання щодо шляхів заселення території України можна порушувати лише в найбільш загальній формі: поки не вдається простежити переконливих зв'язків між конкретними індустріями або їх групами, віддаленими у часі й просторі. Усі спроби окреслити конкретні шляхи проникнення залишаються гіпотезами. Отже, питання закономірно переходить у площину пошуку аргументів на користь існування великих географічних ареалів, які внаслідок специфіки належних до них пам'яток можуть засвідчувати переважний напрям зв'язків і вплив населення в середньопалеолітичний час. Тут йдеться про великі територіальні угруповання палеолітичних пам'яток, реальність існування яких у середньому і нижньому палеоліті так чи інакше визнають усі палеолітознавці. Такі угруповання можуть бути утворені пам'ятками, об'єднаними в рамках різних фацій, шляхів або ліній розвитку, технокомплексів тощо, за умови їх територіальної єдності і відносної синхронності. Для позначення таких територіальних одиниць запропоновано використовувати такі поняття, як «культурна зона», «область», «ареал» (Григорьев 1972; Любин 1972; Формозов 1972; Гладилін 1976; Праслов 1984).

Про дві великі етнокультурні області — кавказько-причорноморську (з однобічним інвентарем і великою кількістю зубчастих форм) і середньоруську (стоянки з двобічно обробленим

знаряддям) — пише О.О. Формозов (Формозов 1964; 1977). С.М. Бібіков (Бибиков 1989) розглядає дві культурно-історичні зони поширення пам'яток мустьє: південну (каспійську або середземноморську, провінцію) і північнішу прильодовикову (атлантичну) провінцію. Тієї ж думки і В.Н. Гладилін (Гладилин 1976; 1997), який відзначає, що для пам'яток середземноморського півдня Європи, Близького Сходу і Кавказу характерні одиничні двобічні форми або їх відсутність і численні зубчасті, а для пам'яток Центральної і Східної Європи — двобічні форми. Нагромаджені останнім часом матеріали узгоджуються з висловленими раніше ідеями про існування двох великих зон у палеоліті Східної Європи.

Проте достовірно не відомо, що стоїть за цими територіальними угрупованнями: випадкова техніко-типологічна подібність кам'яного знаряддя і застосованих технологій; аналогічний результат адаптації до близьких природних умов; неусвідомлена генетична спорідненість; соціально-етнічна близькість. Слід визнати, що досі задовільно «пояснити це ні ландшафтними, ні господарськими відмінностями... не вдається. Очевидно, в цьому відбилосся різне походження первинного населення» (Формозов 1977, с. 40). Швидше за все, протягом усього середнього палеоліту домінував взаємний обмін новими ідеями і населенням у західному і південному напрямках. Імовірно, можна говорити і про певні лінії спадкоємності в культурному розвитку цих областей. У рис-вюрмі—вюрмі на території України в рамках індустрій з двобічним знаряддям і без нього розрізняють кілька технокомплексів. Що стоїть за цими явищами? Колеги із країн Центральної Європи схильні розглядати, наприклад, мікок як етнокультурну спільність (Valoch 1988; Kozłowski 2001). Західні науковці вбачають тут прояв регіональної адаптації (N. Rolland, H. Dibble). Аналогічну позицію зайняли деякі вітчизняні дослідники (Чабай 2003). Більш аргументованою видається думка про те, що це явище потрібно пояснювати детермінованістю з боку культурних і соціальних чинників, а не біологічних і природних факторів (Ronen, Weisten-Evron 2000, p. 235).

Таким чином, на сьогодні немає підстав припускати безперервну заселеність території України, починаючи з нижнього плейстоцену. Тут може йтися лише про хронологічно лімітоване перше проникнення груп давнього населення (архантропів). Більш-менш стабільна освоєність території України пов'язується із рисом, а точніше, з другою його половиною і, ймовірно, з новим типом населення — палеоантропами. З того часу у південному регіоні (Криму) фіксується безперервна освоєність. Сучасні джерела дають змогу стверджу-

вати, що стабільне безперервне освоєння територій континентальної України почалося пізніше — у період між останнім інтергляціалом і нижнім плєнігляціалом. Немає жодних аргументів на користь безпосередньої спадкоємності палеолітичного населення більшої частини країни у часи, що передували інтерстадіалу амерсфорт-брюроруп. Таку спадкоємність можна припускати лише для часу після 70—50 тис. років тому (на південних територіях починаючи з 100—130 тис. років тому).

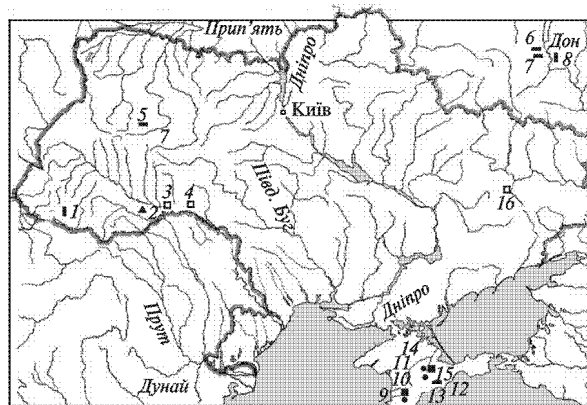
Підґрунтям для такого припущення можуть слугувати дані про практично безперервне існування тут палеолітичного населення і подібність його матеріальної культури. Відносність надійності такого підґрунтя очевидна, але разом з тим зазвичай його розцінюють як достатнє. Не можна не визнати, що загальноприйнята щодо середньопалеолітичних пам'яток практика встановлення «спорідненості» індустрій на основі подібності матеріальної культури є предметом жвавої полеміки, особливо коли йдеться про пам'ятки, що належать до перехідного періоду (від середнього до верхнього) палеоліту. Малоімовірними видаються, з одного боку, дані щодо різного фізичного вигляду носіїв середнього і верхнього палеоліту, а з іншого — наявність архаїчних, «мустьєрських» рис у матеріальній культурі деяких верхньопалеолітичних пам'яток. Питання архаїчної складової деяких українських верхньопалеолітичних пам'яток розв'язувалося б простіше, якби вони знаходилися не в Україні, а десь у Північній Америці. Тоді «архаїчну» специфіку можна було б цілком переконливо пояснювати відмінністю культурних адаптацій у різних груп населення. У нашому випадку проблема складніша: у Північній Америці, на відміну від України, немає неандертальських пам'яток з матеріальною культурою, яке має прями відповідники у верхньопалеолітичній культурі. Можна сформулювати три гіпотези щодо українських верхньопалеолітичних пам'яток з архаїчним компонентом:

- вони є безпосереднім результатом еволюції локального середнього палеоліту (що не аргументується переконливими археологічними прикладами і суперечить антропологічним даним);

- вони є результатом незалежної творчості людини сучасного фізичного вигляду (що не суперечить антропологічним даним, але археологічний факт технологічного регресу важко пояснити);

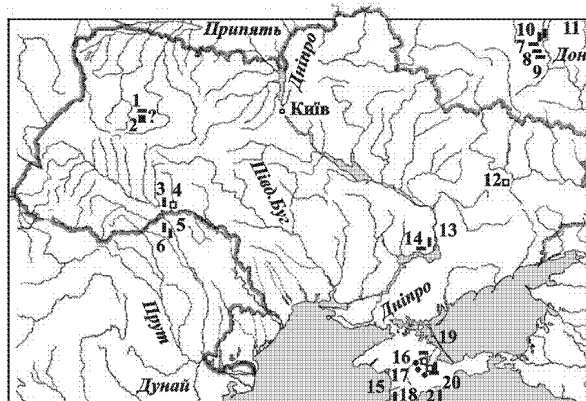
- вони є результатом контактів між різними типами людини і культури. Ми поділяємо погляд тих дослідників, які вважають останню гіпотезу найвірогіднішою (Аникович 2004; Степанчук 2005).

Питання безпосередньо стосується проблем заселення території України в палеоліті і спадкоєм-

■ 1 □ 2 • 3 - 4 ▲ 5 □ 6

Рис. 8. Деякі основні стоянки середнього і верхнього палеоліту на території Східної Європи між 40—32 тис. радіовуглецевих років тому. Індустрії: 1 — середньопалеолітичні однібічні, 2 — ближче не визначні середньопалеолітичні (?) без двобічних форм, 3 — середньопалеолітичні двобічні, 4 — зубчасті, 5 — архаїчні верхньопалеолітичні, 6 — верхньопалеолітичні, 7 — вірогідна хронологічна позиція; цифри на схемі: 1 — Сокирниця I; 2 — Стінка I, верхній шар; 3 — Молодова V, шари 10а, 10б; 4 — Кормань, шари 10; 5 — Куличівка; 6 — Костьонки I, шар V; 7 — Костьонки-12, шар 3 (стрілецька АК); 8 — Костьонки-14, шар IV (стрілецька АК); 9 — Старосілля, шар I; 10 — Кабазі II, шар/горизонт ПА/1—П/1А; 11 — Кіік-Коба, шар IV; 12 — Пролом I, шар II; 13 — Буран-Кая III, шар С; 14 — Заскельна VI (Колосовська), шари IIIа, III, II; 15 — Альошин Грот, шар II; 16 — Білокузьминівка

■ 1 □ 2 • 3 - 4 ? 5 □ 6

Рис. 9. Деякі основні стоянки середнього і верхнього палеоліту на території Східної Європи між 32—27 тис. радіовуглецевих років тому: 1 — Куличівка; 2 — Жорнів; 3 — Молодова V, шар IX; 4 — Кормань, шари 9, 8; 5 — Міток Малул-Галбен, шари 12b—8b (оріньяк); 6 — Міток Малул-Галбен, шар 7b (гравет); 7 — Костьонки-6; Костьонки-12, шар 1а (стрілецька АК); 8 — Костьонки-14, шар II, IV (городцовська АК); 9 — Костьонки-16 (городцовська АК); 10 — Костьонки-1, шар 3 (оріньяк); 11 — Костьонки-8, шар II (гравет); 12 — Білокузьминівка; 13 — Міра, шар II/2 (гравет?); 14 — Міра, шар I; 15 — Сюрень I, шари Fb1, Ga, H; 16 — Заскельна V, шари II і I; 17 — Пролом I, шар I; 18 — Буран-Кая III, шар B1; 19 — Алешин Грот, шар I; 20 — Буран-Кая III, шар С; 21 — Буран-Кая III, шар 6—2 (гравет). Решта умовних позначень ті самі, що й на рис. 8

ності населення. Якщо припустити, що архаїчні індустрії верхнього палеоліту відображають контакти між різними групами населення, а саме — автохтонними для регіону пізніми палеоантропами і прийшлими неоантропами, тоді можна говорити про відсутність катастрофічної перерви в заселенні території України і про спадкоємність населення. Зрозуміло, що немає жодних підстав стверджувати повну і повсюдну спадкоємність. Навпаки, картина лише часткової, виняткової участі попереднього населення в подальшій еволюції культур, очевидно, більш адекватна. Загалом зміна середнього палеоліту верхнім супроводжувалася такими явищами, як масовий приплив нового населення, а та-

кож часткова і виняткова гібридизація з групами попереднього населення.

Поява на території Східної Європи перших носіїв справжніх верхньопалеолітичних технологій ознаменувала тут початок перехідного (від середнього до верхнього) періоду палеоліту (рис. 8, 9). З того часу в регіоні співіснують пов'язані з різними типами людини середньо- і верхньопалеолітичні індустрії, а також архаїчні індустрії перехідного періоду. Завершення перехідного періоду фіксується часом найпізніших середньопалеолітичних пам'яток, після зникнення яких динаміка заселення території України пов'язується виключно з неоантропами.

- Аникович М.В.* Ранняя пора верхнего палеолита Восточной Европы // Археология, этнография и антропология Евразии. — 2003. — № 2. — С. 15—29.
- Аникович М.В.* Происхождение костенковско-стрелецкой культуры и проблема поиска культурно-генетических связей между средним и верхним палеолитом // Stratum plus. — 2004.
- Анисюткин Н.К.* Древнейшие местонахождения раннего палеолита на юго-западе Русской равнины // Археол. вести. — 1994. — № 3. — С. 6—15.
- Анисюткин Н.К.* Мустьерская эпоха на юго-западе Русской равнины. — СПб., 2001. — 310 с.
- Береговая Н.А.* Палеолитические местонахождения СССР. — Л., 1984. — 172 с.
- Бибииков С.Н.* Некоторые вопросы заселения Восточной Европы в эпоху палеолита // Сов. археология. — 1959. — № 4.
- Бибииков С.Н.* О южных путях заселения Восточной Европы в эпоху древнего палеолита // Четверт. период. — 1961. — Вып. 13—15.
- Бибииков С.Н.* К разработке новых теоретических проблем в археологической науке и вопрос о заселении Восточной Европы в палеолите // Первобытная археология. — К., 1989.
- Борисковский П.И.* Палеолит Украины // МИА СССР. — 1953. — № 40. — 463 с.
- Гладилин В.Н.* Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. — К., 1976. — 230 с.
- Гладилин В.Н.* Ранний палеолит // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 12—54.
- Гладилин В.М.* Найдавніше населення на території України // Давня історія України. — К., 1997. — Т. 1. — С. 17—44.
- Гладилин В.Н., Ситливый В.И.* Ашель центральной Европы. — К., 1990. — 268 с.
- Григорьев Г.П.* К методике установления локальных различий в палеолите // Успехи среднеазиатской археологии. — 1972. — Вып. 2.
- Клюкин А.А., Корженевский В.В., Щепинский А.А.* Эчки-Даг. — Симферополь, 1990. — 128 с.
- Колесник А.В.* Средний палеолит Донбасса. — Донецк, 2003. — 294 с.
- Колосов Ю.Г.* Шайтан-Коба, мустьерська стоянка Криму. — К., 1972.
- Колосов Ю.Г., Степанчук В.Н., Чабай В.П.* Ранний палеолит Крыма. — К., 1993. — 224 с.
- Красковский В.И.* Памятники палеолита и мезолита Северо-Западного Причерноморья: Археологическая карта. — К., 1978. — 71 с.
- Кулаковская Л.В.* Мустьерские культуры Карпатского бассейна. — К., 1989. — 126 с.
- Кухарчук Ю.В.* Місцезнаходження доби палеоліту на Роменщині // Кам'яна доба України. — 2002. — № 1. — С. 30—42.
- Лазуков Г.И.* Территория СССР в конце плейстоцена (в эоплейстоцене) // Природа и древний человек (основные этапы развития природы, палеолитического человека и его культуры на территории СССР в плейстоцене). — М., 1981. — С. 32—41.
- Любин В.П.* О проявлениях локальных различий в нижнем палеолите // Успехи сов. археологии. — 1972. — Вып. 2. — С. 19—29.
- Любин В.П.* Ранний палеолит Кавказа // Палеолит СССР. Археология СССР. — М., 1984. — С. 45—93.
- Любин В.П.* Ашельская эпоха на Кавказе. — СПб., 1998. — 191 с.
- Любин В.П.* Проблемы первоначального заселения человеком Кавказа и Евразии // Археол. вести. — 1998а. — № 5. — С. 15—41.
- Носевич В.Л.* Популяционно-демографические процессы в эпоху нижнего и среднего палеолита (опыт компьютерного моделирования): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1991. — 21 с.
- Праслов М.Д.* Время и пути древнейшего заселения территории СССР // Палеолит СССР. Археология СССР. — М., 1984. — С. 42—44.
- Праслов М.Д.* Палеолит бассейна Дона: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. — СПб., 2001. — 34 с.

- Пясецкий В.К. Среднеашельское местонахождение Меджибож // *Vita Antiqua*. — 2001. — № 3/4. — С. 125—134.
- Рековец Л.И. Териофауна и материальная культура местонахождения Меджибож // *Vita Antiqua*. — 2001. — № 3/4. — С. 135—137.
- Рідуш Б., Степанчук В. Непоротове VI, нове місцезнаходження домустьєрського часу на Дністрі (попереднє повідомлення) // *Археологічні студії*. — Київ; Чернівці, 2003. — Вип. 2. — С. 3—16.
- Сапожников И.В. Палеолит степей Нижнего Приднестровья. Памятники раннего этапа позднего палеолита. — Одесса, 1994. — 78 с.
- Синицын А.А. Нижние культурные слои Костенок 14 (Маркина Гора) (Раскопки 1998—2001) // Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы / Ред. А.А. Синицын, В.Я. Сергин, Дж.Ф. Хоффекер. — СПб., 2002. — № 1. — С. 219—236 (Тр. КЭ ИИМК РАН).
- Ситник О.С. Середній палеоліт Поділля. — Львів, 2000. — 372 с.
- Смирнов С.В. Палеоліт Дніпровського Надпоріжжя. — К., 1973. — 170 с.
- Степанчук В.Н. Вопросы перехода к верхнему палеолиту в свете новых данных по Крыму и югу Восточно-Европейской равнины. — В печати.
- Степанчук В.М., Ковалюк М.М., Ван дер Пліхт Й. Радіовуглецевий вік пізньоплейстоценових палеолітичних стоянок Криму // Кам'яна доба України. — 2004. — № 5. — С. 34—61.
- Формозов А.А. Этнокультурные области на территории европейской части СССР в каменном веке. — М., 1959.
- Формозов А.А. Распространение мустьерских стоянок двух типов в европейской части СССР. — М., 1964.
- Формозов А.А. Развитие локальных вариантов и спорные проблемы этнокультурной истории каменного века // Успехи среднеазиат. археологии. — 1972. — Вып. 2.
- Формозов А.А. Проблемы этнокультурной истории каменного века на территории европейской части СССР. — М., 1977.
- Чабай В.П. Средний палеолит Крыма. — Симферополь, 2004. — 324 с.
- Чабай В.П., Маркс Э.Э., Отт М. Вариабельность среднего и ранней поры позднего палеолита Крыма (предварительные итоги международного археологического проекта) // *Археологія*. — 1998. — № 4. — С. 19—47.
- Черныш А.П. Ранний и средний палеолит Приднестровья. — М., 1965.
- Черныш А.П. Палеолит и мезолит Приднестровья. — М., 1973. — 128 с.
- Черныш А.П. Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV и ее место в палеолите // Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV. — М., 1977. — С. 7—77.
- Черныш А.П. Многослойная палеолитическая стоянка Молодова I // Молодова I. Уникальное мустьерское поселение на среднем Днестре. — М., 1982. — С. 6—102.
- Щелинский В.Е., Кулаков С.А. Раннепалеолитическая стоянка Богатыри (палеонтологическое местонахождение Синяя Балка) на Таманском полуострове: результаты исследований 2003—2004 гг. // Проблемы палеонтологии и археологии юга России и сопредельных территорий. — Ростов-н/Д, 2005 — С. 116—118.
- Anikovich M.V. Early Upper Palaeolithic Industries of Eastern Europe // *J. World Prehistory*. — 1992. — 6, № 2. — P. 205—245.
- Kozłowski J.K. La Grande Plaine de l'Europe avant le tardiglaciaire // *ERAUL*. 2001. — № 99.
- Lordkipanidze D., Bar-Yosef O., Otte M. (Eds). Early Humans at the gates of Europe. — Liege, 2000.
- Ronen A., Weisten-Evron M. (Eds.). Toward Modern Humans. The Yabrudian and Micoquian 400—50 k-years ago. — Oxford, 2000.
- Valoch K. Die Erforschung der Kölna-Höhle 1961—1976. — Brno, 1988.
- Vekua A., Lordkipanidze D., Rightmire G. P. et al. A New Skull of Early Homo from Dmanisi, Georgia // *Science*. — 2002. — № 297. — P. 85—89.
- Zuk S. About the Early Palaeolithic of the Crimea // *Prehistoire Europeenne*. — 1995. — № 7. — P. 47—58.

Одержано 01.09.2005

В.Н. Степанчук

ДИНАМИКА ЗАСЕЛЕНИЯ ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ В НИЖНЕМ, СРЕДНЕМ И В НАЧАЛЕ ВЕРХНЕГО ПАЛЕОЛИТА

В статье рассмотрены различные аспекты проблемы первичного и последующего заселения территории современной Украины в раннем, среднем и в начале верхнего палеолита. Первые обитатели региона могли проникать сюда через сухопутный мост между Балканами, Малой Азией и Закавказьем. Имеющиеся данные позволяют предполагать прерывистую модель заселения территории на протяжении нижнего и среднего палеолита. Пространственно и хронологически разрозненные примеры обитания не дают оснований для предположения о непрерывности заселения вплоть до времени OIS 7. Начиная с OIS-6, эта модель представляется более адекватной, хотя многие области и/или хронологические интервалы не имеют свидетельств человеческого присутствия. Заселения в форме притоков/оттоков более характерны, однако в некоторых областях, например Крыму, вероятно, заселение было непрерывным со времени верхнего ресса. Переход от среднего к верхнему палеолиту характеризуется как моделью непрерывности, так и моделью прерывистости заселения, что было обусловлено существенными перемещениями населения и ассоциированными процессами гибридизации и вымирания.

DYNAMICS OF PEOPLING OF THE TERRITORY
OF UKRAINE IN LOWER, MIDDLE PALEOLITHIC AGE
AND AT THE EARLY STAGE OF UPPER PALAEO-LITHIC PERIOD

The paper deals with various aspects of the problem of primary and subsequent peopling of the territory of modern Ukraine in Lower, Middle, and at the very beginning of Upper Palaeolithic Periods. First inhabitants of the terrain could penetrate to this area through land bridge between Balkans, Asia Minor and Transcaucasia. Available data suggest discontinuity model of peopling of the terrain during the Lower and Middle Palaeolithic Periods. Spatially and chronologically dispersed pattern of occupation provides no grounds for suggesting the peopling continuity till the time of OIS 7. Since OIS-6 the continuity model of land colonization seems more adequate, though many areas and/or chronological intervals show no evidence of human presence. Aflux/reflux pattern of peopling is more characteristic, though some areas, like Crimea demonstrate really continual peopling since late Riss. The turn of Middle to Upper Palaeolithic Age was characterized both by continuity and discontinuity models of peopling caused by principal population migrations and associate processes of hybridization and dying out.

В.І. Мордвінцева

**ЮВЕЛІРНА СПРАВА ЕЛЛІНІСТИЧНОГО
І РАНЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ В ЗАКОРДОННІЙ
І ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ**

Статтю присвячено критичному огляду літератури з вивчення ювелірної справи елліністичного і ранньоримського часу.

Сталий інтерес до античних ювелірних прикрас, на відміну від інших витворів мистецтва античності і просто давніх предметів, обумовлений не лише їх естетичними властивостями і науковою цінністю. Адже потрапляючи до колекцій володарів світу, ювелірні вироби як у давнину, так і нині, є символами соціального престижу. У середньовічній Європі античними гемами прикрашали християнські святині, а в епоху Відродження при дворах принців і можновладців — світських і духовних — стало модним збирати старожитності, якими часто прикрашали костюми. У 1380 р. французький король Карл V був власником 52 античних гем. Багаті колекції давніх ювелірних прикрас королів і королев Франції становлять основу Cabinet des Médailles Французької Національної бібліотеки. Велика кількість ювелірних виробів, знайдених у першій половині XVIII ст. під час розкопок Геркуланума і, частково, Помпей, потрапивши свого часу до колекції короля Неаполя, пізніше стала початком музею цього міста (Breglia 1941). У XIX ст. кожна вельможна італійська родина мала значну колекцію давніх коштовностей, що походили переважно з пограбованих етрусських некрополів (Ferté 1956). Не був винятком і двір російських імператорів: створена за Указом Петра

Великого Кунсткамера стала зібранням рідкісних речей, у тому числі чудових витворів мистецтва сибірського звірино-го стилю (Завитухина 1977, с. 41—45; Завитухина 1994, с. 102—114). Імператорський (нині Державний) Ермітаж дотепер пишається однією із найбільших у світі колекцій античних ювелірних прикрас.

Паралельно з формуванням добірок античних прикрас у приватних і державних музеях, уже у XIX ст. визначилися основні напрями їх наукового дослідження, спочатку з метою встановлення автентичності, а також віднесення до певного хронологічного періоду. Поява в другій половині XIX — на початку XX ст. добре документованих знахідок із розкопок, насамперед з території Російської імперії, звіти про які щороку публікували в ОАК, уперше дала змогу порушити питання щодо визначення часу і місця походження коштовностей із приватних і музейних колекцій. На Заході знахідки з Південної Росії, опубліковані в ОАК, стали відомі завдяки книзі Соломона Рейнаха «Antiquités du Bosphore Cimmerien rééditées avec un commentaire nouveau et un index général des comptes rendus» (Reinach 1892) і його ж перекладу книги Н. Кондакова та І. Толстова «Русские древности в памятниках искусства».

У результаті нагромадження матеріалу, окрім античної бронзи, розписної кераміки і скульптури,